

Interdyscyplinarny wymiar tożsamości konstytucyjnej

REDAKCJA

Monika Florczak-Wątor

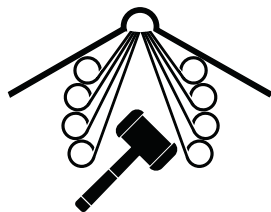
Marcin Krzemiński

PRAWO
KONSTYTUCJA
ARGUMENTACJA

INTERDYSCYPLINARNY WYMIAR
TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ

PRAWO
KONSTYTUCJA
ARGUMENTACJA

SERIA POD REDAKCJĄ
TOMASZA GIZBERT-STUDNICKIEGO
I PIOTRA TULEI

INTERDYSCYPLINARNY WYMIAR TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ

Pod redakcją
Moniki Florczak-Wątor i Marcina Krzemińskiego

Kraków 2022

Monika Florczak-Wątor,
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
 <https://orcid.org/0000-0002-4324-5652>
 m.florczak-wator@uj.edu.pl

Marcin Krzemiński
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
 <https://orcid.org/0000-0002-4959-8846>
 marcin.krzeminski@uj.edu.pl

© Copyright by individual authors, 2022

Recenzja
prof. Mirosław Granat

Opracowanie redakcyjne
Dorota Ilnicka

Projekt okładki
Marta Jaszczyk

ISBN 978-83-8138-713-2 (druk)
ISBN 978-83-8138-714-9 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381387149>

Publikacja dofinansowana ze środków Priorytetowego Obszaru Badawczego
Heritage w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza”

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

WSTĘP	7
WOKÓŁ POJMOWANIA TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
KRYSTYNA MOKRZYCKA, <i>Tożsamość konstytucyjna – monolit czy krajobraz inności?</i>	13
ADAM DEMCZUK, <i>Tożsamość człowieka jako punkt wyjścia dla rozumienia tożsamości konstytucyjnej. Wybrane koncepcje filozoficzne i psychologiczne</i>	31
AGATA NIŻNIK-MUCHA, <i>Tożsamość konstytucyjna a relatywizacja ochrony praw człowieka</i>	53
USTROJOWY I DOGMATYCZNY WYMIAR TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
ALEKSANDRA DĘBOWSKA, <i>Tożsamość konstytucji w kontekście polskich doświadczeń ustrojowych i tradycji konstytucyjnych</i>	73
PIOTR TULEJA, <i>Zasada państwa prawa jako element polskiej tożsamości konstytucyjnej</i>	89
MICHAŁ ZIÓŁKOWSKI, <i>Tożsamość konstytucyjna jako wzorzec i kryterium kontroli w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym (uwagi na marginesie wyroków K 32/09 i P 7/20)</i>	103
BARTOSZ KIELAN, <i>Czy Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej zawiera normy niezmienne? Rozważania na tle pojęcia tożsamości konstytucyjnej</i>	135
MIĘDZYNARODOWY WYMIAR TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
LENA HELIŃSKA, <i>Przydatność pojęcia tożsamości konstytucyjnej dla prawa międzynarodowego publicznego</i>	155

Spis treści

MONIKA FLORCZAK-WĄTOR, <i>Wspólne tradycje konstytucyjne państw członkowskich Unii Europejskiej a koncepcja wspólnej unijnej tożsamości konstytucyjnej</i>	167
PAULINA JABŁOŃSKA, <i>Margines oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Perspektywa ochrony tożsamości konstytucyjnej</i>	189
WSPÓŁCZESNE WYZWANIA DLA TOŻSAMOŚCI KONSTYTUCYJNEJ	
KACPER NOWINA-KONOPKA, <i>Wpływ populistycznego konstytucjonalizmu na tożsamość konstytucyjną</i>	205
KAMIL A. ZYZIK, <i>Transnarodowe tożsamości konstytucyjne w globalnym świecie. W kierunku realistycznej i krytycznej perspektywy analizy</i>	221
FILIP OSZCZYK, KAROLINA MARDAUSZ, <i>Tożsamość konstytucyjna w perspektywie socjologicznej</i>	245
Noty o autorach.....	269
Indeks osobowy.....	273

Margines oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Perspektywa ochrony tożsamości konstytucyjnej

Abstract

Margin of appreciation in the Case Law of the European Court of Human Rights. The perspective of constitutional identity protection

The paper deals with the application of the margin of appreciation doctrine from the perspective of the protection of constitutional identity. The discussion is divided into three parts. First, the author identifies four situations in which the margin of appreciation is taken into consideration by the European Court of Human Rights. In the second part, the author analyses these situations in the light of the question about the grounds of the doctrine of margin of appreciation in the European Convention on Human Rights. Finally, an attempt is made to show how the application of the margin of appreciation doctrine affects the protection of the constitutional identity of Contracting States. The analysis shows notably that the European Court of Human Rights refers to this doctrine in a relatively liberal way. The practice of application of the margin of appreciation in situations when there is no common approach (European consensus) to a particular case raises concerns. The paper concludes that the application of the margin of appreciation doctrine without sufficient justification reduces the level of protection of the constitutional identity of Contracting States.

Keywords: the margin of appreciation, constitutional identity, European Court of Human Rights, human rights protection

1. Spór o koncepcję marginesu oceny to spór o granice między poszanowaniem różnorodności a uniwersalnym standardem ochrony praw człowieka. W założeniu margines oceny ma stanowić narzędzie służące wyznaczeniu tych granic w sposób umożliwiający sprawowanie nadzoru nad ochroną praw konwencyjnych z poszanowaniem wartości lokalnych¹. Koncepcja i sposób jej wykorzystania wywołują jednak liczne kontrowersje². Podstawowy zarzut, który się w tym zakresie pojawia, obejmuje osłabienie skuteczności ochrony praw gwarantowanych Europejską Konwencją Praw Człowieka (dalej: EKPC, Konwencja)³. Kontrowersje wokół stosowania koncepcji marginesu oceny mają znaczenie również z perspektywy pytania o przydatność czy możliwość wykorzystania pewnych rozwiązań i konstrukcji z zakresu prawa międzynarodowego publicznego dla prawa konstytucyjnego. Przykładem jest tu problem znaczenia koncepcji marginesu oceny z perspektywy dyskusji o ochronie tożsamości konstytucyjnej.

Celem tego opracowania jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, jak praktyka orzecznicza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPCz, Trybunał) w zakresie stosowania koncepcji marginesu oceny oddziałuje na ochronę tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji. Z tego powodu poniższe rozważania zostały podzielone na trzy części. W pierwszej przedstawię wyniki analizy praktyki orzeczniczej Trybunału przeprowadzonej z perspektywy pytania o sytuacje, w których ETPCz uwzględnia koncepcję marginesu oceny. Przedmiotem drugiej części rozważań będzie przeprowadzenie oceny przeanalizowanej uprzednio praktyki, dokonywane z perspektywy pytania o konwencyjne podstawy do zastosowania koncepcji marginesu oceny. W trzeciej części opracowania włączę tytułową perspektywę ochrony tożsamości konstytucyjnej, podejmując w tym zakresie próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, jak praktyka orzecznicza ETPCz w zakresie stosowania koncepcji marginesu oceny wpływa na ochronę tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji.

¹ Zob. m.in. L. Garlicki, *Wartości lokalne a orzecznictwo ponadnarodowe*, „Kulturowy margines oceny” w orzecznictwie strasburskim?, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008, nr 4, s. 4. Podobnie zob. także: M. Florczak-Wątor, *Obowiązki ochronne państwa w świetle Konstytucji RP i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Kraków 2018, s. 199; A. Paprocka, *Budowanie tożsamości europejskiej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 2014, vol. 69, nr 12, s. 21.

² Zob. m.in. J. Gerards, *Margin of Appreciation and Incrementalism in the Case Law of European Court of Human Rights*, „Human Rights Law Review” 2018, vol. 18, nr 13, s. 497 i nast.; A. Paprocka, *op. cit.*, s. 23; A. Płoszka, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – zarys problematyki*, [w:] *Rola trybunałów i doktryny w prawie międzynarodowym*, A. Garnuszek, P. Sosnowski (red.), Warszawa 2010, s. 336; A. Wiśniewski, *W sprawie koncepcji marginesu oceny w orzecznictwie strasburskim*, „Państwo i Prawo” 2008, vol. 63, nr 12, s. 97 i nast.; L. Garlicki, *op. cit.*, s. 5.

³ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 z późn. zm.

2. Na podstawie przeprowadzonej analizy orzecznictwa ETPCz można wskazać co najmniej cztery sytuacje w procesie oceny zarzucanego naruszenia Konwencji, w których Trybunał uwzględnia koncepcję marginesu oceny.

Pierwszą z nich jest ocena konieczności w społeczeństwie demokratycznym⁴ – ETPCz często uwzględnia przywołaną koncepcję w kontekście pytania, czy zaskarżona ingerencja pozostaje konieczna w społeczeństwie demokratycznym do realizacji jej uzasadnionego celu. Jednym z przykładów takiego wykorzystania koncepcji marginesu oceny jest wyrok w sprawie Müller i inni przeciwko Szwajcarii⁵, w którym Trybunał rozważał, czy kwestionowana ingerencja w wolność wypowiedzi artystycznej jest konieczna do ochrony moralności. Źródła marginesu oceny upatrywał on w klauzuli limitacyjnej umieszczonej w art. 10 ust. 2 Konwencji. Jak czytamy bowiem w treści uzasadnienia: „przymiotnik «konieczny» sugeruje istnienie «pilnej potrzeby społecznej» [...]. Umawiające się Państwa mają pewien margines uznania przy ocenie, czy taka potrzeba istnieje, choć idzie to w parze z nadzorem europejskim”⁶. Zdaniem Trybunału pewna wieloznaczność celu kwestionowanego ograniczenia, brak jednolitego europejskiego standardu moralności, zmienność tego standardu w czasie i przestrzeni powodują, że to organy krajowe mają lepszą pozycję do oceny konieczności tego ograniczenia. Przedstawiony kontekst powołania koncepcji marginesu oceny sytuuje ten margines w roli swoistej „nakładki” na ocenę proporcjonalności zaskarżonej ingerencji⁷. Rozumowanie wydaje się być tu następujące: dopóki podejście państwa-strony Konwencji mieści się w marginesie oceny, który temu państwu przysługuje, dopóty na poziomie EKPC możemy w pewnym zakresie odstąpić od klasycznej oceny proporcjonalności, bazującej przecież na założeniu wspólnego standardu. W takim ujęciu koncepcja marginesu oceny staje się środkiem mającym zapewniać pewną elastyczność w procesie

⁴ Zob. m.in.: wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 grudnia 1976 r., Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, skarga nr 5493/72, pkt 48-49; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 maja 1988 r., Müller i inni przeciwko Szwajcarii, skarga nr 10737/84, pkt 32, 35; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 września 1994 r., Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii, skarga nr 13470/87, pkt 49-50; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 10 listopada 2005 r., Leyla Şahin przeciwko Turcji, skarga nr 44774/98, pkt 104-122; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 23 czerwca 2016 r., Baka przeciwko Węgrom, skarga nr 20261/12, pkt 158; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 grudnia 2020 r., Guðmundur Andri Ástráðsson przeciwko Islandii, skarga nr 26374/18, pkt 235-243.

⁵ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 maja 1988 r., Müller...

⁶ Ibidem, pkt 32, [tłumaczenie własne].

⁷ Ocenę proporcjonalności przeprowadzanej przez Trybunał w postaci oceny konieczności w społeczeństwie demokratycznym. Ocena konieczności w społeczeństwie demokratycznym jest bowiem uznawana za jeden z wariantów oceny (analizy) proporcjonalności – zob. A. Śledzińska-Simon, *Analiza proporcjonalności ograniczeń konstytucyjnych praw i wolności. Teoria i praktyka*, Wrocław 2019, s. 32.

stosowania metody ważeniowej. Chodzi tutaj o uzasadnienie – czy może usprawiedliwienie – potencjalnych odmienności w zakresie rezultatów ważenia kolidujących ze sobą wartości, uzyskanych w poszczególnych państwach-stronach Konwencji, względnie rezultatów ważenia uzyskanych przez Trybunał, lecz dotyczących kolizji występujących w konkretnym państwie.

Drugą sytuacją, w której ETPCz powołuje się na margines oceny, jest interpretacja głównego wzorca kontroli, tj. przepisu gwarantującego prawo lub wolność, które – zdaniem skarżącego – zostały naruszone⁸. Margines jest tu uwzględniany przez ETPCz w kontekście pytania o zakres zastosowania konkretnego prawa lub wolności. Tytułem przykładu można wskazać wyrok w sprawie Vo. przeciwko Francji⁹, w którym wspomniane wyżej pytanie dotyczyło zakresu zastosowania prawa do prawnej ochrony życia. W zakresie wykładni art. 2 EKPC i problemu z ustaleniem, kim jest „każdy” w rozumieniu tego przepisu, Trybunał uznał, że odpowiedź na pytanie o moment, w którym rozpoczyna się podmiotowa ochrona życia ludzkiego, mieści się w ramach marginesu oceny. Powołując się na brak konsensusu w tej sprawie, zarówno na poziomie europejskim (między państwami-stronami Konwencji), jak i na poziomie krajowym, sformułował pogląd, zgodnie z którym: „w obecnym stanie sprawy nie jest ani pożądane, ani nawet możliwe udzielenie abstrakcyjnej odpowiedzi, czy nienarodzone dziecko jest osobą w rozumieniu art. 2 Konwencji”¹⁰. W takim ujęciu margines oceny staje się niejako środkiem usprawiedliwiającym wieloznaczność przepisu EKPC. Kontekst, w którym Trybunał uwzględnia koncepcję marginesu, stawia ją w roli instrumentu służącego akceptacji istniejących wątpliwości interpretacyjnych, środka, który pozwala Trybunałowi odstąpić od próby ich wyeliminowania.

Trzeci kontekst obejmuje pytanie o cechy uzasadniające odmienne traktowanie podmiotów praw konwencyjnych w zakresie związanym z realizacją przysługujących im wolności i praw¹¹. Jednym z przykładów powołania koncepcji marginesu oceny w takim kontekście jest wyrok w sprawie Petrovic przeciwko Austrii¹², w którym ETPCz badał, czy płeć może zostać uznana za obiektywne i racjonalne kryterium uzasadniające odmienne traktowanie podmiotów praw konwencyjnych w zakresie prawa do urlopu rodzicielskiego. Bazując na kryterium istnienia wspólnego standardu (europejskiego konsensusu) w danej sprawie lub jego braku, Trybunał uwzględnił margines oceny

⁸ Zob. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 8 lipca 2004 r., Vo. przeciwko Francji, skarga nr 53924/00, pkt 82-85.

⁹ Zob. ibidem.

¹⁰ Ibidem, pkt 85, [tłumaczenie własne].

¹¹ Zob. m.in.: wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 27 marca 1998 r., Petrovic przeciwko Austrii, skarga nr 20458/92, pkt 30-38; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 22 marca 2012 r., Konstantin Markin przeciwko Rosji, skarga nr 30078/06, pkt 124-126.

¹² Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 27 marca 1998 r., Petrovic...

na etapie identyfikacji wspomnianego wyżej uzasadnienia. Jak stwierdził bowiem w treści uzasadnienia:

Umawiające się Państwa korzystają z pewnego marginesu uznania przy ocenie, czy i w jakim zakresie różnice w podobnych sytuacjach uzasadniają odmienne traktowanie pod względem prawnym. Zakres marginesu uznania będzie się różnił w zależności od okoliczności, przedmiotu sprawy i jej kontekstu; w tym względzie jednym z istotnych czynników może być istnienie lub brak wspólnej płaszczyzny między regulacjami w Umawiających się Państwach¹³.

W takim kontekście margines oceny stanowi ponownie swoistą „nakładkę”, tym razem na ocenę naruszenia zakazu dyskryminacji, bazującą na wspólnym standardzie. Jeżeli nie istnieje konsensus co do rozsądnego i obiektywnego uzasadnienia dla odmiennego traktowania podmiotów praw konwencyjnych, to państwo ma swobodę w zakresie identyfikacji i wykorzystania cech uznanych przezeń za relewantne.

Czwarty kontekst, w którym ETPCz powołuje się na koncepcję marginesu oceny, obejmuje pytanie o pozytywne obowiązki państwa wynikające z praw i wolności gwarantowanych Konwencją¹⁴. Tytułem przykładu można tutaj wskazać wyrok w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom¹⁵, w którym Trybunał rozważał, czy obecność krzyży w klasach szkół państwowych nie narusza ciężącego na państwach-stronach EKPC obowiązku ochrony prawa rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi. ETPCz podkreślił, że prawo do nauki pociąga za sobą pewien pozytywny obowiązek ze strony państwa, po czym uznał, że państwa-strony korzystają z szerokiego marginesu oceny przy określeniu środków służących zapewnieniu zgodności z Konwencją. Trybunał wyraźnie wiązał przy tym margines oceny ze zróżnicowaniem sytuacji i praktyk występujących w państwach-stronach Konwencji. Zróżnicowanie to przekłada się bowiem na odmienną wymogów związanych z realizacją obowiązków, jakie ciążyą na państwach-stronach. Jak czytamy w treści uzasadnienia:

[...] decyzja o tym, czy krzyże powinny być obecne w klasach szkół państwowych, jest, co do zasady, sprawą mieszczącą się w ramach marginesu oceny pozwanego państwa. Ponadto fakt, że nie istnieje europejski konsensus w sprawie obecności symboli religijnych w szkołach państwowych [...] przemawia za tym podejściem¹⁶.

¹³ Ibidem, pkt 38, [tłumaczenie własne].

¹⁴ Zob. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r., Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06, pkt 57-77.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, pkt 70, [tłumaczenie własne].

W kolejnych zdaniach ETPCz stanowczo jednak zaznaczył, że wspomniany margines oceny idzie w parze z nadzorem europejskim, w ramach którego zadaniem Trybunału jest zbadać, czy nie przekroczono granic tego marginesu. W przedstawionym ujęciu margines oceny ponownie staje się zatem swego rodzaju „nakładką” na ocenę proporcjonalności określonych rozwiązań. Tym razem jednak kontekst, w którym jest powoływany, sytuuje go w roli środka uzasadniającego zróżnicowanie poziomu ochrony wolności i praw konwencyjnych w ich wymiarze pozytywnym.

Przeprowadzona analiza stanowi podstawę do sformułowania czterech wniosków. Po pierwsze, w praktyce orzeczniczej ETPCz margines oceny ma stosunkowo szeroki zakres zastosowania. Jest on bowiem przez Trybunał powoływany na różnych etapach w procesie orzekania. Pojawia się zarówno na etapie kontroli rozumianej jako ocena (porównanie) zgodności zaskarżonej ingerencji z EKPC, jak i na etapie poprzedzającym, tj. obejmującym proces interpretacji konwencyjnych wzorców tej oceny. Po drugie, w orzecznictwie ETPCz wskazywane są różne źródła czy podstawy do zastosowania marginesu oceny. Znajdziemy bowiem orzeczenia, w których Trybunał powołuje się w tym zakresie na treść EKPC, a precyzyjniej mówiąc – na klauzule limitacyjne. Znacznie częściej jednak wydaje się on wywodzić podstawę do zastosowania koncepcji marginesu oceny z sytuacji w państwach-stronach Konwencji, a ściślej rzecz ujmując, z braku jednolitego europejskiego standardu (konsensusu) w danej sprawie. Po trzecie, niejednolity charakter wydają się mieć również funkcje i sposób zastosowania marginesu oceny. Czasami jest on wykorzystywany jako dyrektywa interpretacyjna czy raczej *quasi*-interpretacyjna. Chcąc ująć myśl precyzyjniej, wykorzystywany niekiedy bywa jako dyrektywa postępowania w procesie interpretacji Konwencji, która zamyka proces interpretacyjny. Częściej jednak margines oceny jest stosowany jako swoista „nakładka” na ocenę proporcjonalności (lub szerzej – zgodności z EKPC), wyznaczająca obszar wolny od kontroli trybunalskiej. Wreszcie po czwarte, wieloaspektowy jest wpływ koncepcji marginesu oceny na strukturę praw i wolności konwencyjnych, co oznacza, że oddziałuje on na różne elementy konstrukcji prawa podmiotowego gwarantowanego przez Konwencję. Praktyka orzecznicza ETPCz pozwala stwierdzić, że margines oceny wpływa nie tylko na sferę uprawnień i ograniczeń poszczególnych wolności lub praw konwencyjnych, ale także na ich zakres podmiotowy.

3. Liczba kontekstów powoływania się na koncepcję marginesu oceny i zróżnicowanie postaci, w jakich margines ten występuje, nie ułatwia przeprowadzenia analizy, a tym bardziej sformułowania jednoznacznej oceny trafności odwołań do wspomnianej koncepcji czynionych przez ETPCz. Kompleksowa analiza tych odwołań, choć bez wątplenia potrzebna, przekracza ramy tego opracowania. Z tego powodu przedstawione poniżej rozważania obejmować będą jedynie analizę podstaw do zastosowania koncepcji marginesu oceny. W tym zakresie praktyka jej stosowania budzi zastrzeżenia z co najmniej dwóch powodów.

Pierwszy z nich to wiązanie podstaw do zastosowania marginesu oceny z brakiem konsensusu w określonej sprawie. Nierzadko to brak wspólnego podejścia w krajowych porządkach prawnych państw-stron stanowi główne, jeśli nie jedyne, uzasadnienie dla uwzględniania marginesu oceny przez ETPCz¹⁷. Rozumowanie Trybunału wydaje się być tu następujące: skoro nie istnieje wspólne podejście państw w danej sprawie (nie istnieje konsensus), to należy uznać, że państwowi przysługuje w tym zakresie margines oceny. Argumentacja ta zyskuje uznanie państw-stron Konwencji, gdyż w stanowiskach przedkładanych Trybunałowi prezentują podobny tok rozumowania¹⁸. Teza o znaczeniu europejskiego konsensusu dla dopuszczalności stosowania koncepcji marginesu oceny, choć znajdująca doktrynalne wsparcie¹⁹, rodzi zastrzeżenia – z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, wątpliwości wywołuje tu sam sposób wnioskowania. Rozumowanie, zgodnie z którym jeśli nie ma wspólnego podejścia w określonej sprawie (wspólnego sposobu rozstrzygnięcia określonego problemu), to państwowi przysługuje margines oceny, jest w istocie wnioskowaniem o prawnej dopuszczalności określonego rozwiązania wyłącznie na podstawie faktu przyjęcia takiego rozwiązania (dopuszczalności przyjęcia przez państwa-strony Konwencji różnych rozwiązań stwierdzonej na podstawie spostrzeżenia, że różne rozwiązania zostały przez te państwa przyjęte). Brak wspólnego podejścia państw jest tu przesłanką deskryptywną. Z kolei twierdzenie, że państwowi-stronom przysługuje margines oceny, stanowi wniosek normatywny w zakresie, w jakim koncepcja marginesu zakłada dopuszczalność zróżnicowanego podejścia państw-stron Konwencji do określonej sprawy (podejścia mającego uwzględniać prawne, społeczne lub kulturowe różnice między państwami)²⁰. I tutaj właśnie pojawia się problem. Trudno bowiem przyjąć, by jedna deskryptywna przesłanka mogła stanowić wystarczającą podstawę do wyprowadzenia normatywnego wniosku. W konsekwencji trudno zaakceptować wywodzenie podstaw do zastosowania koncepcji marginesu oceny z braku konsensusu w określonej sprawie. Takie rozumowanie należałoby uznać za wadliwe w zakresie, w jakim pomija ono przesłankę normatywną. Bez normatywnych kryteriów oceny (kwalifikacji) określonego stanu faktycznego nie sposób wnioskować o prawnej ocenie tej sytuacji. Po drugie, upatrywanie podstaw do zastosowania koncepcji marginesu oceny w braku konsensusu pozostaje też w konflikcie z treścią art. 14 EKPC. Skoro korzystanie z praw i wolności

¹⁷ Tylko tytułem przykładu można w tym miejscu wskazać wyrok w sprawie Vo. przeciwko Francji, w którym trudno zidentyfikować inną przesłankę do zastosowania marginesu oceny niż brak konsensusu. Zob. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 8 lipca 2004 r., Vo..., pkt 82.

¹⁸ Zob. m.in. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r., Lautsi..., pkt 34, 49.

¹⁹ Zob. m.in. J. Kapelańska-Pręgowska, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie ETPC*, „Państwo i Prawo” 2007, vol. 62, nr 12, s. 97-99.

²⁰ Na temat celu koncepcji marginesu oceny w postaci uwzględnienia różnic między państwami stronami Konwencji zob. m.in. A. Paprocka, *op. cit.*, s. 21.

wymienionych w Konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji z jakichkolwiek przyczyn, to należałoby uznać, że skuteczne powołanie się na margines oceny wymaga obiektywnego i racjonalnego uzasadnienia, jako że zakłada on dopuszczalność odmiennego traktowania podmiotów wspomnianych praw i wolności (podmiotów znajdujących się pod jurysdykcją różnych państw-stron Konwencji). Mając na uwadze podstawowe założenie europejskiego systemu ochrony praw człowieka, którym jest idea wspólnego standardu ochrony praw jednostki²¹, trudno przekonująco twierdzić, że brak wspólnego podejścia państw-stron Konwencji stanowi obiektywne i racjonalne uzasadnienie dla odmiennego traktowania podmiotów praw i wolności w niej wymienionych. Także z tego powodu trudno z aprobatą odnosić się do praktyki Trybunału w zakresie wiązania koncepcji marginesu oceny z brakiem europejskiego konsensusu w określonej sprawie.

Drugi powód zastrzeżeń wobec praktyki stosowania marginesu oceny obejmuje brak precyzji w określeniu konwencyjnej podstawy tego marginesu. Jak wynika z przeprowadzonej analizy, ETPCz kilkakrotnie powoływał się w tym kontekście na konwencyjne klauzule limitacyjne²². Takie odwołania pojawiają się w sprawach, w których Trybunał uwzględnia margines na etapie oceny, czy zaskarżona ingerencja jest konieczna w społeczeństwie demokratycznym do realizacji uzasadnionego celu. Podobny kierunek myślenia prezentuje nauka prawa. W wypowiedziach doktrynalnych pojawia się bowiem pogląd o znaczeniu celu ograniczenia prawa konwencyjnego dla zakresu zastosowania koncepcji marginesu oceny²³. Wątpliwości są tutaj następujące. Niejasne pozostaje zwłaszcza to, co dokładnie ma być podstawą marginesu. Czy chodzi tu o klauzule limitacyjne jako takie, czy o zasadę proporcjonalności, a może raczej o legitymowane cele ograniczeń konwencyjnych praw i wolności? Z jednej strony Trybunał powołuje się na art. 10 ust. 2 EKPC jako podstawę marginesu oceny, z drugiej zaś odnosi on ten margines do oceny, czy istnieje „pilna potrzeba społeczna” mieszcząca się w występującym w tym przepisie pojęciu „konieczności”. Wreszcie ETPCz podkreśla również w tym kontekście (tj. w kontekście podstaw do zastosowania koncepcji marginesu oceny) wieloznaczność celu kwestionowanego ograniczenia, tj. czasową oraz terytorialną zmienność wymogów związanych z ochroną moralności. Powstaje więc pytanie, co tak naprawdę jest podstawą do zastosowania koncepcji marginesu oceny. Czy każda przesłanka materialna wymieniona w klauzuli limitacyjnej może uzasadniać powoływanie się na tę koncepcję? Wydaje się, że nie. O ile bowiem można przekonująco twierdzić, że wobec terytorialnej zmienności znamion moralności obowiązek ochrony tej wartości wymaga pozostawienia państwom-stronom EKPC pewnego marginesu

²¹ Zob. *ibidem*, s. 35.

²² Zob. m.in. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 grudnia 1976 r., Handyside..., pkt 48-49; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 maja 1988 r., Müller..., pkt 32, 35.

²³ Zob. m.in.: L. Garlicki, *op. cit.*, s. 5-6; J. Kapelańska-Pręgowska, *op. cit.*, s. 98.

oceny, o tyle, uwzględniając wymogi związane z treścią art. 14 Konwencji, znacznie trudniej znaleźć uzasadnienie dla stosowania koncepcji marginesu oceny wówczas, gdy legitymowanym celem ingerencji jest ochrona praw i wolności innych osób. Odmienne traktowanie podmiotów konwencyjnych wolności i praw wymaga bowiem dodatkowego (obiektywnego i racjonalnego) uzasadnienia. Nasuwają się tutaj następujące uwagi. Po pierwsze, być może jest tak, że cel ingerencji nie przesądza o zakresie marginesu, ale o dopuszczalności jego istnienia (uznania). Po drugie, przeprowadzona analiza – co do zasady – nie pozwala podzielić poglądu, zgodnie z którym to, które prawo lub wolność zostały ograniczone, wpływa na zakres zastosowania koncepcji marginesu oceny²⁴. Znaczenie ma tu bowiem nie tyle wartość ograniczana, ile raczej przesłanka materialna. Pragnę jednak stanowczo podkreślić sformułowanie „co do zasady”, bo istnieje jeden istotny wyjątek. Jeśli bowiem przyjąć, że podstawą do zastosowania koncepcji marginesu oceny są konwencyjne klauzule limitacyjne, to trafny musi być pogląd tych przedstawicieli nauki prawa, którzy wskazują, że koncepcja marginesu oceny nie znajduje zastosowania do praw i wolności absolutnych²⁵.

W ramach analizy podstaw do zastosowania koncepcji marginesu oceny uwzględnić także wypada fakt niedawnego wejścia w życie Protokołu nr 15 zmieniającego Europejską Konwencję Praw Człowieka²⁶. Na podstawie tego Protokołu koncepcja marginesu została wprowadzona do tekstu (preambuły) Konwencji. W związku z tym powstaje pytanie, jakie znaczenie dla przeprowadzonej oceny stosowania koncepcji marginesu ma wejście w życie postanowień Protokołu 15. Odpowiedź brzmi: w omawianym kontekście nie ma żadnego znaczenia. Skoro zmiany przewidziane tym Protokołem weszły w życie już po wydaniu chronologicznie ostatniego z przeanalizowanych orzeczeń Trybunału, to postanowienia Protokołu nie modyfikują dokonanych przeze mnie ocen. Badanie podstaw do zastosowania koncepcji marginesu oceny powinno być bowiem przeprowadzane według takiego stanu prawnego, jaki obowiązywał na dzień wydania orzeczenia.

Być może warto jednak postawić w tym miejscu dodatkowe pytanie o abstrakcyjne znaczenie zmiany przewidzianej treścią Protokołu 15. Wydaje się, że jest to

²⁴ Na ten temat zob. m.in.: A. Płoszka, *op. cit.*, s. 345; A. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 99-100; L. Garlicki, *op. cit.*, s. 5-6; J. Kapelańska-Pręgowska, *op. cit.*, s. 97.

²⁵ O wyłączeniu stosowania koncepcji marginesu oceny w odniesieniu do praw i wolności absolutnych zob. m.in.: M. Florczak-Wątor, *Obowiązki ochronne państwa...*, s. 202-203; Z. Kotuła, *Protokół 15 do europejskiej konwencji praw człowieka. Doktryna marginesu swobody uznania i zasada subsydiarności w kontekście reformy ETPCz*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 2015, nr 17, s. 89; J. Kapelańska-Pręgowska, *op. cit.*, s. 97; L. Garlicki, *op. cit.*, s. 5-6; A. Płoszka, *op. cit.*, s. 346. Inaczej: zob. A. Paprocka, *op. cit.*, s. 22.

²⁶ Protokół nr 15 zmieniający konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Strasburgu dnia 24 czerwca 2013 r., Dz.U. 2021, poz. 1879; dalej: Protokół, Protokół 15. Protokół 15 wszedł w życie 1 sierpnia 2021 r.

znaczenie niewielkie. Powodem tego jest przede wszystkim sposób sformułowania nowego, interesującego nas fragmentu preambuły. Na podstawie samego stwierdzenia, że Wysokie Układające się Strony korzystają z marginesu oceny, a w istocie do takiego stwierdzenia sprowadza się ten fragment²⁷, trudno zrekonstruować zakres zastosowania koncepcji marginesu. Nie znajduje on przecież zastosowania w każdej sprawie²⁸. Zasadniczo przedmiotem sporu o koncepcję marginesu jest nie to, czy państwa-strony Konwencji korzystają z marginesu oceny, ale raczej to, w jakim zakresie mogą one z tego marginesu korzystać. Inaczej rzecz ujmując, w jakim zakresie ETPCz powinien uwzględniać margines oceny. I na to pytanie Protokół nr 15 nie udziela nam odpowiedzi. Uznanie, że fragment wprowadzony do tekstu preambuły w drodze tego Protokołu został sformułowany w sposób zbyt ogólny, prowadzi mnie do wniosku, zgodnie z którym preambuła Konwencji nie może zostać uznana za samoistną podstawę do zastosowania koncepcji marginesu oceny. W moim przekonaniu wyraża ona co najwyżej dyrektywę zobowiązującą Trybunał do zbadania dopuszczalności zastosowania koncepcji marginesu oceny w rozpatrywanej sprawie. Innymi słowy, preambuła Konwencji w swoim obecnym brzmieniu nie przesądza o dopuszczalności uwzględnienia marginesu oceny w konkretnej sprawie, a jedynie zobowiązuje, aby zbadać (rozważyć) tę dopuszczalność.

Tytułem podsumowania tej części rozważań warto wskazać na istnienie zastrzeżeń co do praktyki stosowania koncepcji marginesu oceny. Jeżeli jednym z podstawowych założeń europejskiego systemu ochrony praw człowieka jest konieczność zapewnienia równego poziomu ochrony praw i wolności osób znajdujących się pod jurysdykcjami państw-stron Konwencji, to zróżnicowanie poziomu tej ochrony wymaga obiektywnego i rozsądnego uzasadnienia. Takiego uzasadnienia na pewno nie stanowi fakt zróżnicowanego podejścia państw-stron w określonej sprawie, na który stosunkowo często powołuje się ETPCz. Samo zróżnicowanie podejścia stanowi bowiem raczej (powinno stanowić) przedmiot oceny w zakresie, w jakim może być źródłem naruszenia konwencyjnych wolności i praw. Uwzględniając to, że koncepcja marginesu oceny zakłada

²⁷ Zgodnie z art. 1 Protokołu 15 na końcu preambuły do Konwencji dodaje się nowy ustęp w następującym brzmieniu: „potwierdzając, że Wysokie Układające się Strony, zgodnie z zasadą subsydiarności, ponoszą główną odpowiedzialność za zapewnienie praw i wolności określonych w niniejszej Konwencji i jej Protokołach oraz że korzystają przy tym z marginesu oceny, pod kontrolą Europejskiego Trybunału Praw Człowieka ustanowionego niniejszą Konwencją”.

²⁸ Nieprecyzyjny sposób sformułowania fragmentu preambuły i jego potencjalnie negatywne konsekwencje podnosiły organizacje prawnoczerwone, zajmując krytyczne stanowisko wobec tej zmiany – zob. Z. Kotuła, *op. cit.*, s. 92-93. O negatywnym stosunku tych organizacji do zmiany przewidzianej treścią art. 1 Protokołu wspomina także Aleksandra Mężykowska – zob. A. Mężykowska, *Niekończąca się historia: Protokół nr 15 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – kolejny etap długofalowej reformy strasburskiego systemu ochrony praw człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 4, s. 7-8.

dopuszczalność odmiennego traktowania podmiotów praw i wolności konwencyjnych, należy uznać, że stosowanie tej koncepcji bez dostatecznego (obiektywnego i racjonalnego) uzasadnienia obniża poziom ochrony wspomnianych praw i wolności w zakresie, w jakim prowadzi do legitymizacji naruszeń.

4. Wobec poczynionych wyżej uwag należy powrócić do pytania, jak praktyka orzecznicza ETPCz w zakresie stosowania koncepcji marginesu oceny wpływa na ochronę tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji. Udzielenie jednoznacznej odpowiedzi napotyka niestety dwa problemy. Pierwszy generowany jest przez niespójny charakter praktyki stosowania koncepcji marginesu oceny. Analiza została przeprowadzona na stosunkowo niewielkiej (ilościowo) próbie, a mimo to zakres zidentyfikowanego w jej ramach zróżnicowania sytuacji wykorzystywania koncepcji marginesu uniemożliwił dokonanie względnie pełnej analizy. Z konieczności ograniczono się w tym zakresie do oceny konwencyjnych podstaw stosowania tej koncepcji, mimo że uwagi wymagają również pozostałe elementy zróżnicowanej praktyki tego stosowania (etapy w procesie orzekania, funkcje i sposoby zastosowania, wpływ na strukturę konwencyjnych praw i wolności). W konsekwencji trzeba uznać, że przedmiot i kryteria oceny niezbędnej do podjęcia próby sformułowania jednoznacznej odpowiedzi na interesujące nas pytanie nie zostały jeszcze rozpoznane w stopniu wystarczającym. Drugi problem, który pojawia się na drodze do sformułowania jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o konsekwencje stosowania koncepcji marginesu oceny dla ochrony tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji, wynika z wieloznaczności pojęcia tożsamości konstytucyjnej. Skoro dysponujemy w nauce mozaiką znaczeń tego pojęcia²⁹, to trudno jest jednoznacznie oraz precyzyjnie zrekonstruować treść wzorca oceny dokonywanej na potrzeby udzielenia interesującej nas odpowiedzi.

Ze wskazanych wyżej powodów na tym etapie badań możliwa jest jedynie ocena zakresowa czy – inaczej rzecz ujmując – częściowa. Zakres tej oceny wyznaczają trzy elementy. Pierwszy to zastrzeżenie, że przedmiotem oceny jest jedynie zbadany wycinek praktyki stosowania koncepcji marginesu oceny. Drugie zastrzeżenie dotyczy użycia tylko jednego kryterium oceny tej praktyki – a mianowicie adekwatnej podstawy konwencyjnej do zastosowania koncepcji marginesu oceny. Trzeci element, który wyznacza zakres przeprowadzanej oceny, to wybrane rozumienie pojęcia tożsamości konstytucyjnej. W tym zakresie przyjęto znaczenie tożsamości najbliższe znaczeniu nadrzędności konstytucji. Posłużono się pojęciem tożsamości konstytucyjnej w rozumieniu obejmującym zbiór zasad i wartości stanowiących fundament porządku konstytucyjnego państwa³⁰.

²⁹ Mozaikę znaczeń tożsamości konstytucyjnych opisuje Michał Ziółkowski – zob. M. Ziółkowski, *Mozaika tożsamości konstytucyjnych*, [w:] *Tożsamość konstytucyjna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, A. Wróbel, M. Ziółkowski (red.), Warszawa 2021, s. 11-39.

³⁰ Zob. *ibidem*, s. 38-39.

W świetle tych założeń wynik przeprowadzonej oceny jest niestety negatywny. Rozumowanie można przedstawić w trzech punktach. Po pierwsze, praktyka stosowania koncepcji marginesu oceny bez dostatecznego (obiektywnego i rozsądnego) uzasadnienia prowadzi do obniżenia poziomu ochrony praw i wolności konwencyjnych. Po drugie, jeśli przyjąć, że ochrona praw człowieka jest elementem tożsamości konstytucyjnej wszystkich państw członkowskich Rady Europy³¹, to obniżenie poziomu ochrony konwencyjnych wolności i praw wywołuje również konsekwencje w postaci obniżenia poziomu ochrony tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji. Rozważając tę kwestię na przykładzie państwa polskiego, nie ulega wątpliwości, że taka zależność zachodzi, jako że ochrona wolności i praw jednostki wyznacza fundament polskiego porządku konstytucyjnego³². Relewantna jest w tym zakresie również zbieżność wielu praw konwencyjnych i praw konstytucyjnych, która powoduje, że wolności i prawa konstytucyjne podlegają ochronie z wykorzystaniem środków ochrony konwencyjnych wolności i praw (i oczywiście także na odwrót). Prawo do prawnej ochrony życia, wolność wypowiedzi, prawo do sądu, prawo do prywatności – to jedynie przykłady licznych praw i wolności chronionych dwutorowo. Osłabienie krajowych mechanizmów ochrony konstytucyjnych wolności i praw, które obserwujemy w związku z trwającym w Polsce kryzysem konstytucyjnym, oznaczają wzrost znaczenia europejskiego systemu ochrony praw człowieka dla ochrony tożsamości konstytucyjnej RP poprzez wzrost znaczenia ochrony konwencyjnych wolności i praw dla ochrony praw i wolności konstytucyjnych. Takie jest uzasadnienie tezy, zgodnie z którą osłabienie poziomu ochrony konwencyjnych wolności i praw prowadzi do obniżenia poziomu ochrony tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji. Trzeci punkt przedstawianego rozumowania to już jego wniosek i brzmi on następująco: praktyka stosowania koncepcji marginesu oceny bez dostatecznego (obiektywnego i rozsądnego) uzasadnienia prowadzi do obniżenia poziomu ochrony tożsamości konstytucyjnej państw-stron EKPC.

5. Przedstawione rozważania prowadzą do sformułowania trzech wniosków. Po pierwsze, praktyka stosowania koncepcji marginesu oceny pozostaje bardzo zróżnicowana. ETPCz korzysta z tej koncepcji dość swobodnie. Szeroki jest jej zakres zastosowania, zróżnicowane są także podstawy, funkcje oraz sposób jej wykorzystywania. Po drugie, omawiana praktyka wywołuje zastrzeżenia z powodu powoływania przez Trybunał nieadekwatnej podstawy. Takiej adekwatnej podstawy nie stanowi brak wspólnego podejścia państw-stron Konwencji do określonej kwestii, na który stosunkowo często powołuje się ETPCz. Stosowanie koncepcji marginesu oceny bez takiej podstawy,

³¹ Tak odczytuję uwagi Ady Paprockiej – zob. A. Paprocka, *op. cit.*, s. 20-21.

³² Na temat konstytucyjnego znaczenia obowiązku ochrony praw i wolności jednostki szerzej zob. m.in. M. Florczak-Wątor, *Komentarz do art. 5, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, P. Tuleja (red.), Warszawa 2019, s. 41.

czyli jak ustalono – bez obiektywnego i racjonalnego uzasadnienia, prowadzi do obniżenia poziomu ochrony konwencyjnych praw i wolności. Po trzecie, choć koncepcja marginesu oceny może być postrzegana jako środek ochrony tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji³³, to wynik częściowej oceny wpływu stosowania tej koncepcji na ochronę tożsamości konstytucyjnej państw europejskich jest niestety negatywny. Praktyka stosowania koncepcji marginesu oceny w pewnym zakresie obniża poziom tej ochrony. Podkreślić jednak trzeba fragment „w pewnym zakresie”. Sformułowanie jednoznacznej i całościowej oceny na temat wpływu stosowania koncepcji marginesu oceny na ochronę tożsamości konstytucyjnej państw-stron Konwencji, o ile w ogóle możliwe, wymagałoby znacznego poszerzenia badań.

Bibliografia

- Florczak-Wątor M., *Komentarz do art. 5, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, P. Tuleja (red.), Warszawa 2019.
- Florczak-Wątor M., *Obowiązki ochronne państwa w świetle Konstytucji RP i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Kraków 2018.
- Garlicki L., *Wartości lokalne a orzecznictwo ponadnarodowe. „Kulturowy margines oceny” w orzecznictwie strasburskim?*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008, nr 4, s. 4-13.
- Gerards J., *Margin of Appreciation and Incrementalism in the Case Law of European Court of Human Rights*, „Human Rights Law Review” 2018, vol. 18, nr 13, s. 495-515, <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngy017>.
- Kapelańska-Pręgowska J., *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie ETPC*, „Państwo i Prawo” 2007, vol. 62, nr 12, s. 87-99.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 z późn. zm.
- Kotuła Z., *Protokół 15 do europejskiej konwencji praw człowieka. Doktryna marginesu swobody uznania i zasada subsydiarności w kontekście reformy ETPCz*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 2015, nr 17, s. 85-98.
- Mężykowska A., *Niekończąca się historia: Protokół nr 15 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – kolejny etap długofalowej reformy strasburskiego systemu ochrony praw człowieka*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 4, s. 4-12.
- Paprocka A., *Budowanie tożsamości europejskiej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 2014, vol. 69, nr 12, s. 20-37.

---

³³ Por. J. Gerards, *op. cit.*, s. 495-496; A. Paprocka, *op. cit.*, s. 20-21.

- Płoszka A., *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – zarys problematyki*, [w:] *Rola trybunałów i doktryny w prawie międzynarodowym*, A. Garnuszek, P. Sosnowski (red.), Warszawa 2010, s. 336-353.
- Protokół nr 15 zmieniający konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Strasburgu dnia 24 czerwca 2013 r., Dz.U. 2021, poz. 1879.
- Śledzińska-Simon A., *Analiza proporcjonalności ograniczeń konstytucyjnych praw i wolności. Teoria i praktyka*, Wrocław 2019.
- Wiśniewski A., *W sprawie koncepcji marginesu oceny w orzecznictwie strasburskim*, „Państwo i Prawo” 2008, vol. 63, nr 12, s. 97-104.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 grudnia 2020 r., Guðmundur Andri Ástráðsson przeciwko Islandii, skarga nr 26374/18.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 10 listopada 2005 r., Leyla Şahin przeciwko Turcji, skarga nr 44774/98.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r., Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 września 1994 r., Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii, skarga nr 13470/87.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 22 marca 2012 r., Konstantin Markin przeciwko Rosji, skarga nr 30078/06.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 23 czerwca 2016 r., Baka przeciwko Węgrom, skarga nr 20261/12.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 maja 1988 r., Müller i inni przeciwko Szwajcarii, skarga nr 10737/84.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 27 marca 1998 r., Petrovic przeciwko Austrii, skarga nr 20458/92.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 grudnia 1976 r., Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, skarga nr 5493/72.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 8 lipca 2004 r., Vo przeciwko Francji, skarga nr 53924/00.
- Ziółkowski M., *Mozaika tożsamości konstytucyjnych*, [w:] *Tożsamość konstytucyjna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, A. Wróbel, M. Ziółkowski (red.), Warszawa 2021, s. 11-45.

Praca zbiorowa *Interdyscyplinarny wymiar tożsamości konstytucyjnej* powstała jako efekt projektu badawczo-dydaktycznego o takim samym tytule, zrealizowanego ze środków Priorytetowego Obszaru Badawczego Heritage w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim. Celem tego projektu w jego warstwie naukowej było zainicjowanie interdyscyplinarnych badań nad problemem tożsamości konstytucyjnej, a w warstwie dydaktycznej – zaangażowanie w te badania, obok konstytucjonalistów, również studentów różnych kierunków (prawa, socjologii, psychologii i filozofii).

„Zwrócenie uwagi na interdyscyplinarny wymiar tożsamości konstytucyjnej wydaje się jak najbardziej zasadne, ponieważ nie jest ona prostym, łatwym do zdefiniowania pojęciem, lecz właśnie «kategorią» lub «strukturą». Dlatego też spojrzenie na tożsamość konstytucyjną z perspektywy kilku dyscyplin (filozofii, psychologii, politologii, socjologii czy prawa) zasługuje na docenienie”.

z recenzji wydawniczej
prof. Mirosława Granata, UKSW

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-713-2

9 788381 387132